

wniosku, mianowicie, że pisma Ap 2—3 są świadectwem, iż pierwsze chrześcijańskie wspólnoty posiadały już instytucjonalną władzę, która wykonywała w stosunku do lokalnych Kościołów wiele podstawowych funkcji duszpasterskich, aczkolwiek nie była jeszcze pod względem formalnym i jurydycznym tak rozwinięta jak dziś i sposobem wykonywania przypominała raczej funkcje proroków.

Warszawa

FRANCISZEK SIEG SJ

W I A D O M O Ś C I I U W A G I

Józef Reczek

GNOSTYCY Z NAG HAMMADI

Dwa znaleziska, dokonane wnet po II wojnie światowej, wywołały wielki choć nierównoczesny rozkwit badań nad słabo wcześniej znanymi ruchami religijnymi Syrii, Palestyny i Egiptu od II w. przed Chr. do IV w. po Chr. Były to znaleziska w Qumran (Jordania) i w Nag Hammadi (Egipt). Pierwsze wzbudziły zainteresowanie przede wszystkim biblistów i badaczy judaizmu epoki rzymskiej oraz początków chrześcijaństwa, drugie — koptologów i badaczy gnostycyzmu. W Polsce o znaleziskach qumrańskich pisano wielokrotnie, natomiast rzadko o znaleziskach z Nag Hammadi. Opublikowanie pierwszej książki na ten temat — chodzi o *Teksty z Nag Hammadi* (z języka koptyjskiego przetłumaczyli Albertyna Dembska i Wincenty Myszor. Wstępem i komentarzem opatrzył... ks. W. Myszor). Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, t. XX. Akademią Teologii Katolickiej, Warszawa 1979, s. 332 — jest dobrą okazją przypomnienia tego ważnego wydarzenia.

BIBLIOTEKA Z NAG HAMMADI

W grudniu 1945 r. dwaj bracia, Muhammad i Chalifah synowie Alego, z rodu as-Samman, w czasie prac polowych w dolinie Nilu niedaleko Nag Hammadi w Górnym Egipcie znaleźli w ziemi gliniany garnek, w którym zamiast spodziewanych skarbów znajdo-

wały się rękopiśmienne książki w nieznanym języku. Książki te — przypuszczając, że są chrześcijańskie — Muhammad oddał na przechowanie koptyjskiemu księdzu Basiliyusowi Abd al-Masiha z pobliskiej miejscowości al-Qasr (znanej w starożytności pod grecką nazwą Chenoboskion). Szwagier owego księdza — duchowni koptyjscy są bowiem żonaci — Raghīb Andrawus, zajmujący się nauczaniem historii i języka koptyjskiego w parafialnych szkółkach koptyjskich, przywędrował do al-Qasr i tam mieszkając u siostry zauważył jeden z kodeksów (tzw. Kodeks III), a domyślając się, że jest to rzecz wartościowa, wypożyczył go u szwagra i zawiózł do Kairu. Tam po różnych perypetiach i po wstępnym zbadaniu przez pracowników muzeum kodeks ten jako pierwszy zakupiony został przez Wydział Starożytności Muzeum Koptyjskiego. Był rok 1946.

Znalezionych przez Muhammada Alego kodeksów było 12 (i 8 kart kodeksu 13) i początkowo uległy rozproszeniu, nim ostatecznie wszystkie trafiły do Muzeum Koptyjskiego w Kairze, gdzie się znajdują do dziś. Ówczesny dyrektor Muzeum Koptyjskiego Togo Mina, który kształcił się we Francji, planował uprzystępnienie światu naukowemu zawartości kodeksów przy współpracy uczonych francuskich. Plany te jednak zostały zniweczone przez jego rychłą śmierć w 1949 r. Tymczasem powstał Międzynarodowy Komitet i pod jego auspicjami wydany został jeden utwór: *Ewangelia Tomasza* w 1959 r. W latach 1956—75 doczekał się także wydania Kodeks I, zwany też Kodeksem Junga (kodeks ten, nabyty w Kairze przez belgijskiego antykwariusza, trafił w 1952 r. do Instytutu Junga w Zurychu i dopiero po kilku latach przekazany został Muzeum Kairskiemu).

Nowy po Togo Minie dyrektor Muzeum Koptyjskiego, Pahor Labib, doktor Uniwersytetu im. Humboldta w Berlinie, postanowił wydać całą bibliotekę z Nag Hammadi we współpracy z uczonymi niemieckimi Aleksandrem Böhlingiem i Martinem Krause. Uczeni ci, do których później dołączyli inni, rozpoczęli intensywne studia nad rękopisami w wyniku czego opublikowano kilka utworów i szereg studiów. Praca jednakże szła bardzo powoli. Z początkiem lat sześćdziesiątych do współpracy przystąpiło UNESCO, planując fototypiczne wydanie cennych rękopisów. Spory kompetencyjne i nie pozbawiona małostkowości rywalizacja między uczonymi z różnych krajów, a także różne napięcia polityczne, spowodowały, że współpraca nie układała się dobrze. Sprawy ruszyły znowiej dopiero wtedy, gdy do badań włączyli się Amerykanie z dobrze opracowanym planem całości prac. Mianowicie w 1966 r. w Claremont Gradual School, Claremont, Kalifornia powstał Projekt dotyczący Koptyjskiej Biblioteki Gnostycznej, opracowany przez Instytut Starożytności i Chrześcijaństwa tej uczelni pod kierunkiem Jamesa M. Robinsona. Do współpracy nad realizacją Projektu poproszono wielu uczonych z różnych krajów i niebawem zaczęto publikować różne wydawnictwa w kilku seriach.

Serię I stanowi fotograficzne wydanie wszystkich kodeksów z Nag Hammadi. Jest to tzw. *Facsimile Edition* w XII tomach, realizowana od 1972 r. przez znaną firmę wydawniczą E. J. Brillla w Holandii pod auspicjami UNESCO i Ministerstwa Starożytności Arabskiej Republiki Egiptu. Tomy II—XII przynoszą znakomite reprodukcje wszystkich kodeksów i ich skórzanych kopert ochronnych, w których się zachowały, a tom I, wydany na końcu, przyniesie historię odkrycia oraz historię badań.

Seria II pt. *The Coptic Gnostic Library* (również wydawana przez Brillla) obejmie XI tomów i przyniesie filologiczne wydanie tekstów koptyjskich, ich angielski przekład oraz nieodzowne przypisy, wstępy i indeksy. W tej serii wydano też znany już od końca XIX w. tzw. Berliński Kodeks Gnostycki nr 8502. Jako pierwszy z tej serii ukazał się tom *The Gospel of the Egyptians* (1975), wydany przez A. Böhliga i F. Wissego przy współpracy P. Labiba, a jako drugi — *Nag Hammadi Codices V, 2—5 and VI with Codex Berlinensis 8502, and 4* w opracowaniu Douglasa M. Parrotta.

Celem uprzystępnienia tekstów z Nag Hammadi szerszemu gronu czytelników jeszcze przed zakończeniem edycji w serii II, zdecydowano się wydać drukiem w jednym tomie angielskie przekłady całej biblioteki z Nag Hammadi razem z Cod. Ber. 8502. Dzięki temu ukazał się tom *The Nag Hammadi Library in English*, pod red. J. M. Robinsona (Harper and Row, San Francisco, b.r., ss. 494). W tomie tym każdy traktat poprzedzono krótkim wstępem, a całość ma wstęp ogólny informujący o bibliotece z Nag Hammadi oraz indeks imion własnych.

Wszystkie kodeksy z Nag Hammadi napisane zostały w języku koptyjskim, czyli w tym języku, który stanowi końcową fazę rozwoju języka staroegipskiego i którym posługiwała się autochtoniczna ludność Egiptu w epoce hellenizmu, za panowania rzymskiego i później bizantyjskiego aż do najazdu Arabów (VII w.). Językiem urzędowym, a zarazem językiem wyższych warstw społecznych, zwłaszcza w miastach, była greka. Wielu koptologów uważa, że na większą skalę językiem koptyjskim zaczęto się posługiwać na piśmie w II i III w. po Chr., gdy nastąpiła masowa chrystianizacja ludności wiejskiej. Od X w. koptyjski ustąpił miejsca arabskiemu jako język mówiony, chociaż do dziś pozostał językiem kultowym Kościoła koptyjskiego. Do zapisania języka koptyjskiego zastosowano alfabet grecki z dodaniem kilku liter dla oddania dźwięków nie występujących w grece. Język grecki wywarł wielki wpływ na język koptyjski, dostarczając wielu zapożyczeń. Jest zrozumiałe, że w tak dużym kraju jak Egipt język mówiony był znacznie zróżnicowany pod względem dialektycznym. Zachowane zabytki językowe pozwalają wyróżnić wiele dialektów; m. in. saidzki, achmimski i subachmimski z Górnego Egiptu, fajumski z Egiptu Środkowego i bohairycki z Dolnego Egiptu. Najwcześniej ukształtował się dialekt

saidzki i w nim zapisano przeważającą ilość pism chrześcijańskich w starożytności. W Kościele dopiero od XI w. zyskał przewagę dialekt bohairycki w związku z przeważającą rolą Aleksandrii jako siedziby koptyjskiego papieża. Teksty z Nag Hammadi spisane zostały w dwóch dialektach: saidzkim i subachimskim ze śladami w niektórych traktatach cech właściwych innym dialektom. Są to, jak się powszechnie przyjmuje, tłumaczenia z języka greckiego, jednakże greckich oryginałów nie znamy.

Rękopisy z Nag Hammadi nie są datowane i ich pochodzenie da się określić jedynie w przybliżeniu w oparciu o cechy paleograficzne na połowę wieku IV, niektóre są może o 20 lat starsze, natomiast poszczególne traktaty powstały w III lub II w. po Chr. W przepisywaniu kodeksów z Nag Hammadi wzięło udział 8 kopistów, przy czym spod ręki jednego wyszło aż 5 kodeksów (IV, V, VI, VII, VIII).

ZAWARTOŚĆ KODEKSÓW I ICH ZNACZENIE

W kodeksach z Nag Hammadi zidentyfikowano 53 pisma (traktaty) o łącznej ilości 1153 stron, co stanowi ok. 90% całości biblioteki. Z owych 53 traktatów aż 41 było dotychczas zupełnie nieznanymi, z pozostałych sześć było znane skądinąd, a sześć to dublety z samej biblioteki. Swą objętością i stanem zachowania rękopisy z Nag Hammadi znacznie przewyższają słynne znaleziska z Qumran, te ostatnie zaś są znacznie starsze (ok. 500 lat).

Pisma z Nag Hammadi dostarczają pierwszorzędne, bo oryginalnego materiału do poznania starożytnej gnozy, znanej dotychczas głównie z polemicznych pism starożytnych herezjologów. Ponieważ zachowane pisma wywodzą się z różnych kierunków czy szkół gnostycznych, umożliwiają dokładniejsze przedstawienie tych kierunków. Zbiór z Nag Hammadi zawiera traktaty silnie chrystianizujące, jak również mało chrześcijańskie i niechrześcijańskie. Poświadczona tu różnorodność gnostycyzmu, o której przekazali wiadomość pisarze starożytności, czyni zrozumiałą walkę, jaką gnozie wydali Ojcowie Kościoła. Umożliwiają one również wykazanie udziału tradycji żydowskiej w formowaniu się gnozy, z drugiej zaś strony jaśniejszy się staje udział myśli greckiej, szczególnie filozofii platońskiej, w jej rozwoju. Niewiele natomiast materiału znajduje się do poznania organizacji gminy gnostycznej i praktyk religijnych.

GNOZA I GNOSTYCZY

Terminem *gnoza* (albo *gnostycyzm*), wywodzącym się z greckiego *gnōsis* *wiedza*, *poznanie*, określa się późnoantyczną synkretyczną dualistyczną religię zbawienia, powstałą w epoce hellenistycznej w wyniku syntezy wielu wątków pochodzenia greckiego, żydowskiego

i orientalnego (irańskiego): Jej wyznawców czy zwolenników określa się terminem gnostycy (dosł. *wiedzący*). Gnoza to wiedza specjalna: nie dąży ona do poznania naukowo-teoretycznego; jest to wiedza, która ma zbawcze działanie. Jest to wiedza o charakterze religijnym, zajmująca się objaśnianiem podstaw istnienia człowieka, świata i Boga w oparciu o przesłanie z góry, a nie w oparciu o własne badania czy dociekania. Jest to zatem wiedza objawiona, która przekazana została wybranym; ma więc charakter ezoteryczny i ma specjalną siłę zbawczą. „Ten, kto ma gnozę, jest istotą pochodzącą z góry ... Wypełnia wolę tego, który go wezwał, pragnie mu się przypodobać i osiąga spokój ... Kto w ten sposób osiągnie gnozę, wie, skąd przyszedł i dokąd podąża” (*Evangelia Privity* 22, 1 i n.). W opozycji do gnozy gnostycy stawiali niewiedzę i wiarę. To właśnie przeciwstawienie gnozy i wiary było przedmiotem gwałtownej krytyki gnostycyzmu przez Ojców Kościoła.

Gnostycyzm nie był zwartym systemem, odwrotnie wyróżnia się w nim wiele kierunków czy szkół. Jednakże u podstaw wszystkich stał dualistyczny obraz świata, który determinował wszystkie wypowiedzi dotyczące kosmologii i antropologii. Niezwykle ważne miejsce w systemach gnostyckich zajmowała kosmogonia, dostarczająca uzasadnienia istniejącego oddalenia człowieka od Boga. Biegunowi boskiemu, określanemu często jako Światłość, przeciwstawiano Ciemność, co w świecie fizycznym równoznaczne jest z Materią (*Hyle*) czy Ciałem. Mity gnostyckie wywodziły się z różnych pomysłów platońskich, uzupełnionych — jak wspomniałem — spekulacjami znanymi z apokalipsy żydowskich. Po powstaniu chrześcijaństwa nastąpiła w niektórych szkołach gnostycka interpretacja elementów nowej religii. Do bardziej znanych gnostyków należeli Szymon z Samarii (Szymon Mag z Dziejów Apostolskich), Bazylides a przede wszystkim Walentyn (II w.) którego nauka — walentynianizm — stanowiła jedną z głównych szkół gnostyckich w Egipcie. Jego to właśnie poglądy zwalczali św. Ireneusz, Hipolit Rzymianin i in.

Walentyn był, jak się wydaje, odpowiedzialny za chrystianizującą wersję gnostycyzmu. Różne kierunki gnostyckie spotykamy w różnych miejscach cesarstwa rzymskiego, z gnostycyzmu wiele zaczerpnął Mani (216—277), twórca niezwykle żywo się rozwijającej od III w. nowej religii dualistycznej — manicheizmu. Do dziś przetrwała w Iraku religia gnostycka, znana pod nazwą mandeizmu.

PISMA GNOSTYCKIE W POLSCE

W Polsce badaniami gnostycyzmu zajmowano się mało. Odkrycia z Nag Hammadi wywołały kilka okolicznościowych artykułów, ale brak znawców języka koptyjskiego uniemożliwiał podjęcie poważniejszych studiów. Książka *Teksty z Nag Hammadi* jest pierw-

szą obszerną na ten temat publikacją i dlatego należy jej poświęcić nieco uwagi.

Ks. Wincenty Myszor jest autorem obszernego wstępu (s. 7—99), w którym przedstawił szczegółowo zawartość biblioteki z Nag Hammadi, omówił wartość źródłową zachowanych pism, a także gnozę walentyniańską i grupę utworów, tłumaczonych w drugiej części pracy. Współpracownica ks. Myszora, Albertyna Dembska, dała krótkie omówienie języka I i II kodeksu (s. 101—106), z których tłumaczone teksty pochodzą.

Druga część książki przynosi polskie tłumaczenie pięciu utworów. Są to kolejno: 1. Apokryficzny list Jakuba (s. 109—125 i komentarz s. 125—142, tł. Myszor), 2. Ewangelia Prawdy (s. 143—169 i kom. s. 169—192, t. Myszor), 3. Wypowiedź o zmartwychwstaniu (s. 193—200 i kom. s. 200—206, tł. Dembska), 4. Ewangelia Tomasza (s. 207—226 i kom. s. 226—238, tł. Dembska i Myszor), 5. Ewangelia według Filipa (s. 239—277 i kom. s. 277—292, tł. Dembska i Myszor). Trzy pierwsze pochodzą z kodeksu I, dwa pozostałe — z II. Do całości ks. Myszor opracował cztery indeksy: wyrazów greckich, występujących w tłumaczonych tekstach koptojskich, indeks biblijny — wskazujący, z jakiej księgi biblijnej pochodzi dany cytat w tekście, autorów i rzeczowy. Podano też wykaz najważniejszych prac o tekstach z Nag Hammadi, jako też wydania samych tekstów.

Teksty, przetłumaczone w drugiej części pracy, da się scharakteryzować następująco:

1. *Apokryficzny list Jakuba* (tytuł pochodzi od współczesnych wydawców) relacjonuje dialog między dwoma apostołami, Jakubem i Piotrem, a zmartwychwstałym Chrystusem, który im przekazuje tajemne nauki o „pomniejszaniu się” i Półni (pleromie), o prześladowaniu i śmierci. Uczni dość powszechnie uważają, że utwór ten odzwierciedla idee walentynian, ale są też przeciwnicy takiego stanowiska. Mógł on powstać w Egipcie w III w.

2. *Ewangelia Prawdy* (przekazana przez kodeksy I, 3 i XII, 2), niewątpliwie ze szkoły walentynian, jest traktatem w formie medytacji o osobie i dziele Chrystusa. Wbrew tytułowi w niczym nie przypomina ewangelii nowotestamentowych. Celem EP nie jest podanie słów i czynów historycznego Jezusa, lecz podanie „dobrej nowiny” o Jezusie jako wiecznym i boskim Synu, Słowie, objawiającym Ojca. Utwór mógł powstać około połowy II w., a niektórzy badacze są skłonni przypisywać go samemu Walentynowi.

3. *Wypowiedź o zmartwychwstaniu* (lepiej byłoby oddać tytuł po prostu jako *Traktat o z.*) ma formę listu nieznanego z imienia nauczyciela do ucznia imieniem Reginos (stąd niektórzy nazywają go też Listem do R.). Mimo że jest to utwór krótki, ma duże znaczenie, bo pozwala poznać rozpowszechnione w II w. wśród gnostyków poglądy na temat zmartwychwstania. Wydaje się, że jego auto-

rem był chrześcijański gnostyk, zdradzający w wielu miejscach zależność od nauki św. Pawła.

4. *Ewangelia Tomasza* jest zbiorem 114 logiów (powiedzeń, przypowieści, przykładów), przypisywanych Jezusowi. Wywołuje ona specjalne zainteresowanie badaczy, gdyż wiele logiów ma dokładne paralele w ewangeliach synoptycznych. Chociaż wpływ teologii gnostyckiej jest wyraźny, nie da się jej przypisać żadnej określonej szkole gnostyckiej. Oryginał grecki (lub nawet syryjski czy aramejski) powstał przed 200 r. gdzieś w Syrii czy Palestynie. Autorstwo przypisywane jest Dydimusowi Judzie Tomaszowi, to znaczy „bliźniakowi” Judzie, identyfikowanemu przez Kościół syryjski z apostołem.

5. *Ewangelia według Filipa* (dlaczego nie *E. Filipa*?) jest zbiorem teologicznych stwierdzeń czy ekscerptów dotyczących sakramentów i etyki. Jest źródłem do poznania skromnej zresztą wiedzy o gnostyckiej teologii sakramentalnej i o sakramentalnej praktyce. Traktat o ile nie odbiega wiele od nauki Kościoła, jeśli idzie o sakramenty, to wyraźnie się różni od nauki kościelnej w ich interpretacji. EF ma charakter wyraźnie walentyniański. Nazwą swą nawiązuje do apostoła Filipa i powstała w Syrii najprawdopodobniej w drugiej połowie III w.

Warto zaznaczyć, że dwa z powyższych tekstów były już tłumaczone na język polski: *Ewangelia Tomasza* (1960, 1970 i 1972) oraz *Apokryficzny list Jakuba* (1977)*.

Kraków

JÓZEF RECZEK

---

* Powyższe uwagi opracowałem, korzystając z następujących wydawnictw: *The Nag Hammadi Library* jw.; *Teksty z Nag Hammadi* jw.; Kurt Rudolph, *Die Gnosis*, Lipsk 1977; Mircea Eliade, *Histoire des croyances et des idées religieuses*, 2, Paryż 1978, s. 345—395; *Histoire des religions*, II, (sous la direction d'Henri-Charles Puech), Encyclopédie de la Pléiade, Paryż 1972, s. 364—429. Por. ponadto: W. Myszor, *Gnostycyzm w tekstach z Nag Hammadi*, *Studia Antiquitatis Christianae*, t. I, z. 2, Warszawa 1977, s. 121—276.

Ks. Jerzy Chmiel

DZIESIĘCIOLECIE INSTYTUTU EKUMENICZNEGO W TANTUR K. JEROZOLIMY

W r. 1982 minęło dziesięć lat od utworzenia Ekumenicznego Instytutu Badań Teologicznych w Tantur k. Jerozolimy (*L'Institut Oecuménique de Recherches Théologiques — The Ecumenical Institute*